

Šefčík, Ondřej

Příznakovost konsonantů v staroindických trsech

Sborník prací Filozofické fakulty brněnské univerzity. A, Řada jazykovědná. 2000, vol. 49, iss. A48, pp. [19]-30

ISBN 80-210-2350-3

ISSN 0231-7567

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/101669>

Access Date: 27. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ONDŘEJ ŠEFCÍK

PŘÍZNAKOVOST KONSONANTŮ VE STAROINDICKÝCH TRSECH A JEJICH REFLEXE VE STŘEDOINDICKÝCH JAZYCÍCH

0 Fonologický systém staroindičtiny je tvořen jak vokály, tak i konsonanty. Jejich systémová role je jasná – zatímco vokály vytvářejí vrcholy slabik (tedy slabiku vůbec), konsonanty tvoří, jak jim je vlastní, svahy slabik (slabiku tedy samy o sobě netvoří). Jiným systémovým rozdílem je, že vokály mohou nést přízvuk, zatímco konsonanty nikoliv. Proto je jasné, že *r* je vokálem, neboť nese přízvuk i tvoří slabiku například ve slovech jako *ṛkṣa-* a je tedy snadno odlišitelné od *r* konsonantického v *rākṣati*, které samo o sobě netvoří ani slabiku, ani není přízvukováno, analogicky k *i* v *indra-*, které je zde zřetelně jiné povahy než *y* v *yántra-*. Pokud foném tvoří slabiku v přízvukném postavení, uznáme jej tedy za vokál. Tvoří-li slabiku i v nepřízvukném postavení, i v této pozici je třeba jej považovat ovšem za vokál.

Nejsou tedy slabičné sonanty v staroindičtině (*i, u, ṛ, ḷ* proti *y, v, r, l*) jenom jakousi nepřívuknou variantou přízvukovaných sekvencí *ar, al* jako jsou slabičné sonanty v němčině pouhými nepřívuknými variantami sekvencí *er, em, en, el* (srov. Trubetzkoy 1939: 56), ale představují plnohodnotné vokály s platnou fonologickou hodnotou.

Existují ovšem případy, kdy slabičné sonanty (*i, u, ṛ, ḷ*) alternují v staroindičtině s neslabičnými (*y, v, r, l*) v sandhi, v ablautu apod., v prvním případě se však jedná o záležitost poziční, v druhém pak musíme takovou ablautující sonantu považovat za součást jistého **komplexního vrcholu**, tedy za diftong.

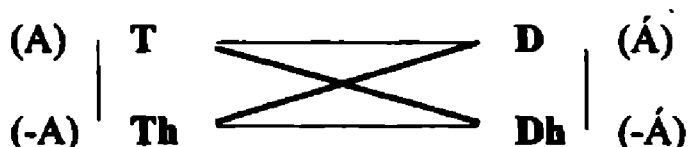
Pokud musíme rozčlenit fonologický systém staroindičtiny podle příznaku vokaličnosti, pak musíme vyčlenit dvě skupiny:

vokály: *a, ā, i, ī, u, ū, ṛ, ṝ, ḷ* (monoftongy), *e, ai, o, au* (diftongy)
konsonanty: *k, kh, g, gh, c, ch, j, jh, ṭ, ṭh, ḍ, ḍh, t, th, d, dh, p, ph, b, bh*
(okluzívy), *h*
m, n (nazály), *y, r, l, v* (sonanty)
ś, ṣ, ṣ (sykavky)

0.1 Konsonanty okluzivní tvoří vyvážený podsystém, založený na uplatnění dvou opozic: znělosti a aspirovanosti, další podsystémy (sonantní, sykavkový) jsou neúplné, nezasahují do všech řad:

<i>veláry</i>	k	kh	g	gh	(ṅ)			h
<i>palatály</i>	c	ch	j	jh	(ñ)	y	ś	
<i>cerebrály</i>	ʈ	ʈh	ɖ/ɟ	ɖh/ɟh	(ṇ)	r	ʂ	
<i>dentály</i>	t	th	d	dh	n	l	s	
<i>labiály</i>	p	ph	b	bh	m	v		

Pozn.: Protiklad znělosti a aspirovanosti okluzív je většinou popisován lineárně, tak jako je zachycen výše a pro zjednodušení bude zaznamenáván i dále. Vztahy mezi jeho členy mohou být však adekvátněji zachyceny pomocí prostorového grafu, v němž T znamená jakoukoliv neznělou neaspirovanou okluzivu, D znělou neaspirovanou, Th neznělou aspirovanou, Dh znělou aspirovanou (srov. Elizarenkova & Toporov 1976: 51; Ivanov & Toporov 1960: 57), tenkou čarou jsou označeny opozice jednorozměrné, tučnou dvourozměrné:

0.1.1 Konsonantický systém je, zejména pokud jde o okluzivy, velmi stabilní a v centrálních jazycích novoindických jej zastihujeme dodnes – srov. výklad souhláskového systému moderních indoárijských jazyků u Masica (1991: 93–108). Stabilita konsonantického systému centrálněindických jazyků za posledních více než tři tisíce let vyniká zejména ve srovnání s bouřlivým vývojem morfo(n)logickým a syntaktickým, kterým tyto jazyky prošly.

0.1.2 Ve staroindičtině, zejména pak védského období, však otázkou zůstává status cerebrál, které určitě ve védštině fonologické nejsou, jsouce vázány na výskyt cerebralizujících hlásek.

Obdobně pak *l* není přísně vzato fonologického charakteru, neboť jeho výskyt je zejména ve védštině mizivý a navíc často nefonologicky alternuje s *r*. Srov. *r ~ l* v *rocitá- ~ locitá-* „červený, rudý“ aj. (viz MacDonell 1910: 43–44). Vokalické *l* se vyskytuje v jediném kořenu (*kṛp-*) a je také spíše nefonologického charakteru.

Osamocené *h* je ovšem z hlediska funkčního aspirovanou palatálou, což dokazují jeho četné synchronní alternace s *gh*. V systému by mělo zaujímat místo *jh*, které je hláskou dosti omezeného výskytu (jen jako výsledek jisté synkopy, ve védštině se až na osamocený jeden výskyt v RV neobjevuje vůbec). Rovněž *ś* má silné vazby k velárám a musíme je často hodnotit jako neznělou palatoveláru než jako palatální sykavku, což opět ukazují četné synchronní alternace s *k*.

Srovnejme například:

l/ alternace ind. ps. 3.sg akt. *hanti* : ind. 3. pl. akt. *ghnanti*, ind. ps. 3.sg akt. *vahati* : inf. *vodhum* < **va(u)jh* + *tum*. Oproti *gh* velárnímu stojí v řadě palatální *jh, řešením historickým je dílem palatovelára ide. **g'h*, paralelní

palatoveláře *k (> sti. *ś*), *g (> sti. *j*), dílem pak palatalizovaný protějšek *gh*, paralelní sti. *c* < *k + *J* a sti. *j* < *g + *J*.

2/ ak. sg. *diśam* : lok. pl. *dikṣun*, ind. ps. 3.sg. akt. *diśati* : aor. 3.sg. akt. *adikṣat* dokazuje toto střídání pro *ś* ~ *k*, jehož řešením je palatovelára *k.

0.1.3 Proto fonologický systém, se kterým musíme počítat pro náš výklad vzájemné příznakovosti konsonantů se nám jeví takto (nefonologické varianty za lomítkem):

<i>veláry</i>	k	kh	g	gh			
<i>palatály</i>	c	ch	j	h		y	ś
<i>dentály</i>	t/ṭ	th/ṭh	d/ḍ	dh/ḍh	n/ṇ	r/l	s/ṣ
<i>labiály</i>	p	ph	b	bh	m	v	

1 Dále nás bude zajímat konkrétní realizace konsonantů a jejich trsů ve staroindickém slově. Konsonanty (i jejich trsy) se vyskytují na svazích slabik, ve slově tedy na počátku (tedy antevokálně), uvnitř slova (intervokálně) i na konci slova (postvokálně).

Počet slabik v konkrétním sti. slově samozřejmě můžeme odvodit od počtu vokálů v něm obsažených, s přihlédnutím k metrickým zásadám staroindičtiny. Švy mezi jednotlivými slabikami se určují hůře, neboť u složitějších trsů je často těžko soudit, kudy jde předpokládaná slabičná hranice. Ostatně slabičná hranice není synchronně, ani diachronně (jak bude zřejmé z dalšího výkladu) nijak významná.

Základní pravidlo dělení staroindického slova na slabiky říká, že vnitřní jednoduché konsonanty patří k následujícímu vokálu, v konsonantických trsech pak poslední konsonant patří k následujícímu vokálu, ostatní konsonanty v trsu k předchozímu. Pokud však je tímto posledním konsonantem sonanta či sykavka, pak k následujícímu vokálu patří poslední dva konsonanty, předchozí souhlásky náleží jako kóda k předchozí slabice (Wackernagel 1896: § 240). Na hranicích slabik často navíc vzniká nefonologická geminace. Zejména se to týká vnitřních trsů, v nichž po *r*, *h* následuje nesykavkový konsonant, který pak bývá zdvojen (Wackernagel 1896: § 98 dle Pāṇini 8, 4, 46an.). To se však zdaleka neomezuje jenom na tyto případy (podrobněji dle indických gramatiků viz Varma 1961: 116-125). Tuto nefonologickou geminaci můžeme označit za jistý výraz ambisylabičnosti v staroindičtině.

1.1 Konsonanty, které uvádíme v tabulce výše, mimo *th*, se objevují i na počátku slova. Např. v iniciálním postavení: *karta-*, *khaja-*, *gacchati*, *ghṛta-*, *ciketati*, *chāyā*, *juhuti*, *hotar-*, *tapāti*, *dahati*, *dhūta-*, *namas*, *putra-*, *phala-*, *bubodhati*, *bhikṣe*, *mīdha-*, *yajati*, *rakṣati*, *lohita-*, *vivakti*, *śiras-*, *ṣaṣ*, *sadathas* (Grassmann 1873). Objevují se také (včetně *th*) i uvnitř slova.

1.2 Na počátku slova se mohou objevit tyto konsonantické trsy (*clusters*): *kr-*, *kl-*, *kv-*, *kṣ-*, *kṣṇ-*, *kṣm-*, *kṣv-*, *khy-*, *gn-*, *gm-*, *gr-*, *gl-*, *ghn-*, *ghr-*, *cy-*, *jñ-*, *jm-*,

jy-, jr-, jv-, tm-, ty-, tr-, try-, tv-, ts-, dy-, dr-, dv-, dvy-, dhm-, dhy-, dhr-, dhv-, py-, pr-, pl-, ps-, bhy-, br-, bhr-, my-, mr-, ml-, vy-, vr-, vl-, śc-, śn-, śm-, śy-, śr-, śv-, sk-, skh-, st-, sty-, str-, sth-, sn-, sp-, sph-, sm-, sy-, sr-, sv-, hn-, hr-, hl-, hv-

Strukturu možných slabičných iniciál na počátku slova lze znázornit:

a/ jednoduchá souhláska (C)	– okluzíva (T)
	– sonanta (R)
	– sykavka (S)
b/ trs	– okluzíva + sonanta (TR)
	– okluzíva + sykavka (TS)
	– sykavka + sonanta (SR, SN)
	– sykavka + okluzíva (ST)
	– sykavka + okluzíva + sonanta (STR)
	– okluzíva + sykavka + sonanta (TSR)
	– trsy o dvou sonantách (NR/RR)

1.2.1 Je zřejmé, že jsou možné pouze iniciální trsy o maximální struktuře STR (např. *strī* f.), buď TSR (např. *kṣṇuvānas* part. med. ps.).

Zvláštní případy dvousonantního iniciálního trsu (RR/NR) ponecháváme zatím stranou, abychom se k nim vrátili později.

Pozn.: Typologické srovnání nám ukazuje, že litevská slovní iniciála snese pouze model o maximální struktuře STR- (Ambrasas 1997: 41-42). Staroindický i litevský stav je patrně jistým funkčním pokračováním stavu obecně indoevropského.

1.3 Vedle skupin konsonantů uvedených výše, které se objevují i jako **vnitřní trsy**, existují ve staroindičtině tyto další doložené skupiny konsonantů:

-kk-, -kṅ-, -kt-, -ktr-, -ktv-, -kth-, -kn-, -km-, -ky-, -kṣṇ-, -kṣṇy-, -khy-, -gg-, -gj-, -gdh-, -gdhr-, -gn-, -gny-, -gm-, -gry-, -ghn-, -ghm-, -ṅk-, -ṅkh-, -ṅksy-, -ṅg-, -ṅgh-, -cc-, -chy-, -chr-, -cñ-, -jj-, -jjy-, -jjv-, -jm-, -jr-, -ṭṭ-, -ṭṭh-, -ḍḍ-, -ḍḍh-, -ḍy-, -ḍr-, -ḍv-, -ṇṭ-, -ṇṭh-, -ṇḍ-, -ṇḍy-, -ṇḍr-, -ṇḍv-, -ṇḍh-, -ṇṇ-, -ṇm-, -ny-, -nv-, -tk-, -tkr-, -tkv-, -tkṣ-, -tkh-, -tt-, -ttṇ-, -ttr-, -ttv-, -tth-, -tn-, -tp-, -tpr-, -tpl-, -tph-, -tsn-, -tsy-, -tsv-, -thn-, -thy-, -dg-, -dgr-, -dgh-, -dd-, -ddy-, -ddr-, -ddh-, -ddhm-, -ddhv-, -ddhv-, -dn-, -db-, -dbr-, -dbh-, -dm-, -dhn-, -dhm-, -nt-, -nty-, -ntr-, -nth-, -nd-, -nddh-, -ndr-, -ndh-, -ndhy-, -ndhr-, -nn-, -nm-, -ny-, -nv-, -nv-, -pt-, -ptr-, -pn-, -pp-, -pph-, -psy-, -bj-, -bd-, -bdh-, -bb-, -mn-, -mp-, -mpr-, -mph-, -mb-, -mm-, -my-, -yy-, -rk-, -rkh-, -rg-, -rgy-, -rgr-, -rgh-, -rghy-, -rṅg-, -rc-, -rch-, -rj-, -rjy-, -rjh-, -rḍhy-, -rṇ-, -rṇy-, -rt-, -rtt-, -rttr-, -rtm-, -rty-, -rtr-, -rtm-, -rty-, -rtr-, -rts-, -rtsny-, -rth-, -rd-, -rddh-, -rddh-, -rdr-, -rdv-, -rdh-, -rdhm-, -rdhr-, -rdhv-, -rdhv-, -rn-, -rp-, -rb-, -rbh-, -rm-, -rmy-, -ry-, -rl-, -rv-, -rs-, -rsv-, -rṣ-, -rṣṭy-, -rṣṭr-, -rṣṇ-, -rṣm-, -rṣy-, -rh-, -lk-, -lg-, -ld-, -lp-, -lph-, -lb-, -lm-, -ly-, -ll-, -lv-, -lh-, -vv-, -ṣk-, -ṣkr-, -ṣkv-, -ṣṭ-, -ṣṭy-, -ṣṭr-, -ṣṭv-, -ṣṭh-, -ṣṭhy-, -ṣṇ-, -ṣp-, -ṣy-, -ṣv-, -hn-, -hn-, -hm-, -hy- (Masica 1991: 161-162).

1.3.1 Vnitřní trsy tedy mívají varianty -TT-, -TR-, -TS-, -TSR-, -TTR-, -RR-,

-RT-, -TTS-, -RTR-, -RTSR-, -RST-, -ST-, -SR-, -STR- etc. Vyskytuje se i vzorec o struktuře -RNR-. Neexistují tedy trsy typů *-TRT-, *-SRT-.

Je zřejmé, že se vnitřní trsy podřizují pravidlu obdobnému pravidlu STR-/TSR- iniciálních trsů. Jednotlivé interní trsy mohou být interpretovány jako reflexy **maximálního vzorce -RTS|TSR-**.

V konkrétních případech je jasné, že mezi dvěma okluzivami vedle sebe nacházíme jistou formu předělu, neboť spadají do dvou rozdílných sekvencí trsu, stejně tak i dvě sonanty (dvě sykavky se vedle sebe ve sti. nevyskytují). Tyto sekvence můžeme označit jako **levou sekvenci** (max. -RTS) a **pravou sekvenci** (max. TSR-).

Pozn.: Opět typologicky srovnajte se závaznou litevskou strukturou vnitřních trsů (Ambrazas 1997: 44) o maximálním možném rozměru -RTS¹/_a-.

Zajímavou výjimkou z tohoto pravidla jsou celkem řídké případy s trojsonantním vnitřním trsem (-rny-, -rmy-). V těchto případech musíme prostřední člen takového vnitřního trsu interpretovat jako funkčně „nesonantní“. V případě vnitřního trsu je takovým členem vždy některá z nosovek, které, nemajíce synchronně vokalického protějšku, vymykají se i tak ostatním sonantám. Snadno tedy zaujmou v nepřítomnosti jiného, z hlediska strukturního vhodnějšího konsonantu, místa okluzivy či sykavky. Podobně v trsech typu -kšny-, -rtsny- měli bychom nazálu, kterou v jiných případech nemůžeme než považovat funkčně za obdobnou sonantě, hodnotit jinak než jako jakousi „nesonantu“ z nouze.

Obdobně iniciální struktury ze dvou sonant jsou možné pouze o vzorci NR- (např. *mruc-*) nebo RR- (např. *vyath-*), nikdy však o vzorci *RN-. Je vidět, že nosovky jsou opět méně sonantního a více konsonantního charakteru, proto ve vzorci nabývají opět nosovky roli „nesonanty“, která nemůže být na počátku slova po sonantě (typu *RN-). Pozoruhodné je, že zatímco dvousonantní slovní iniciála musí začínat na vždy na labiální sonantu, ať už nosovou (*m*) či nenosovou (*v*), toto pravidlo neplatí pro interní trsy, kde jsou přirozeně sekvence typu -RN- možné.

1.4 Koncové morfologicky předpokládané trsy se vždy redukují na jeden člen. Z konsonantů se na konci mohou objevit pouze:

okluzivy: *k, t, p*, sonanty: *m, n, ŋ*, sykavka: *h* (které považujeme za sykavku pro alternace vyčtené dále).

Všechny tyto fonémy mají své poziční sandhiové alofony, uvedené v závorkách:

okluzivy: *k (g, ŋ), t (d, ŋ), p (b, m)*

sonanty: *m (ṁ, ṅ, ṇ, n), n (ṁś, ṁṣ, ṁs, ṅ, nt, ṁl, nn), ŋ*

sykavka: *h (s, r, 0, změna předchozího vokálu).*

Všechny očekávané konsonantické trsy jsou redukovány na první člen očekávaného morfologického trsu. Výjimkou jsou některé kořenové tvary sloves a substantiv, obsahující sekvenci *r + C*, kdy by došlo k značnému zneprůhlednění takových tvarů: ao. *vark, avart*, impf. *amārt*, nom. sg. *ūrka, suhārt* (Erhart 1980: § 114, Masica 1991: 162).

Je zřejmé, že z okluzív se mohou v interní pozici před pauzou objevit jenom ty nejméně příznakové, tj. neaspirované a neznělé, sonanty pouze jako součást diftongu. Nosovky se naproti tomu vyskytují běžně a bez syntagmatické změny, sykavky jenom jako *-h*, které je v komplementární distribuci s *h*.

k	kh	g	gh	c	j	h	ś	→	k
j	h	ś	ṭ	ṭh	ḍ	ḍh		→	ṭ
t	th	d	dh					→	t
p	ph	b	bh					→	p
s	ṣ	r						→	h

Sykavky tvoří tedy jedinou svou vlastní řadu, sonanty *y*, v tvoří součást komplexních vrcholů (diftongů), nazály zůstávají zachovány jako nazály (a to v sandhiově nezměněné, nebo změněné formě).

Oproti tomu okluzívy tvoří čtyři řady, spíše však 3 + 1 řada, tj. řada velární, dentální a labiální na straně jedné a řada sekundárně vzniklých a synchronně alternujících konsonantů na straně druhé, přičemž její členy se realizují jako cerebrály před pauzou. Srovnejme to s naší zjednodušenou fonologickou tabulkou v § 0.1.3 o čtyřech okluzívních řadách.

2 Jako materiál pro určení vzájemných vztahů mezi konsonantickými subsystémy a členy těchto subsystémů vůbec jsme si vybrali pro názornost iniciálu kořene, na jejíž realizaci v reduplikaci se pokusíme určit příznakové vztahy mezi konsonantickými subsystémy. Je jasné, že náš vzorec slovní iniciály se bude krýt se vzorcem kořenové iniciály, neboť kořen, není-li reduplikován a je-li bez augmentu, nachází se vždy na počátku slova.

2.1 **Iniciálu kořene** tvoří přirozeně totožné prostředky jako slovní iniciálu (nulové, tj. bezkonsonantické iniciály (např. *as-*), zůstávají mimo náš zájem). Doložené jsou tedy kořenné iniciály, které tvoří:

1/ jednoduchý konsonant (C) a to: buď okluzíva (T) (např. *kar-*), buď sonanta (R) (např. *raks-*) či nosovka (N) (např. *man-*), nebo sykavka (S) (např. *sad-*)

2/ skupina dvou konsonantů (CC) a to: sykavka a okluzíva (ST) (např. *sthā-*, nebo sykavka a sonanta (SR) (např. *snih-*), příp. je součástí iniciály i sonanta v postavení po okluzívě (TR) (např. *prath-*), relativně řídká kombinace okluzívy a sykavky (TS) (např. *ksip-*), podobně iniciála tvořená dvěma sonantami (RR, NR) (např. *vraj-*, *mruc-*)

3/ maximální možný vzorec iniciály je trikonsonantický (CCC). Možný jen v kombinacích STR-/TSR- (např. *styā-*, *ksṃu-*).

2.2 Z chování konsonantických trsů v reduplikaci můžeme poznat, které ze tříd konsonantů jsou příznakovější a jaký je případný vztah uvnitř třídy okluzív.

Reduplikací se tvoří některé přítomné kmény, některé aoristové a většina perfektových. Objevuje se rovněž jako prostředek tvorby některých tzv. sekundárních sloves – intenzív a deziderativ.

Platí následující pravidla pro reduplikaci konsonantů, přičemž ze všech možných kmenů uvádíme pouze příklady na reduplikované kmeny, nereduplikované pomíjíme:

2.2.1 Reduplikace jednokonsonantické iniciály:

Konsonant reduplikační slabiky (C_{1R}) je shodný s prvním konsonantem kořene (C_1).

okluzívy:

dā- : ps. *dādāti*, ao. *adīdadat*, pf. *dadau*, int. *dādā-* (též *dedīya-*, *dādad-*), des. *dītsati*

budh- : ps. nedoložena, ao. *abūbudhat*, pf. *bubudhé*, int. *bobudhīti*, des. *bubutsati*, *bubodhiṣa-*

Je třeba upřesnit, že:

1/ aspirace mizí (historicky důsledek Grassmannova zákona)

bhī- : ps. *bibhēti*, ao. *bībhayat*, pf. *bibhāya*, int. *bebhī-*, des. *bibhīṣa-*

2/ veláry a h jsou reduplikovány příslušnou palatálou (důsledek historické palatalizace velár)

kṛ- : ps. nedoložena, ao. *acīkarat*, pf. *caḱāra*, int. *carikṛ-*, des. *cīkārṣati*

hu- : ps. *juhōti*, ao. *ajūhavat*, pf. *juhāva*, int. *johavīti*, des. *juhūṣati*

sonanty a nazály:

vic- : ps. *vivekṣi* RV., ao. *avīvicat*, pf. *viveca* ?, int. *vevekti*, des. nedoložena

yas- : ps. *yayastu* RV., ao. *ayīyasat*, pf. *yayāsa*, int. *yāyas-*, des. *yiyasiṣa-*

man- : ps. *ámaman* RV., ao. *amīmamat*, pf. *mamnāthe*, int. *manman-*, des. *mīmāṃsate*

sykavka:

sad- : ps. *sīdati* (< *si-sd-a-ti), ao. *asīśadat*, pf. *sasāda*, int. *sāsad-*, des. *siṣatsa-*

śubh- : ps. nedoložena, ao. *ásūsūbhan* RV., pf. *śūsōbha*, int. *śósūbhyate*, des. *śūsūbhiṣate*

Pozn.: Zde *ś* považujeme za sykavku, neboť v iniciálním postavení nikdy s velárou nealternuje.

Pro jednoduchou iniciálu platí tedy tato tabulka (výsledný reduplikační konsonant je zvýrazněn tučně, kvalitativní přesuny šipkami):

	okluzívy				frikativy		nazály		sonanty		
	↓	←		↓	←		↓		↓		
↓	k	kh	↓	g	gh						
→	c	ch	→	j	h	→	ś		→	y	
(→)	ṭ	ṭh	→	ḍ	ḍh	(→)	ṣ		→	r	
→	t	th	→	d	dh	→	s	→	n	→	l
→	p	ph	→	b	bh			→	m	→	v

Pozn.: Iniciální *ṣ* se nevyskytuje s výjimkou číslovky *ṣaṭ* a jejích odvozenin. Obecně však platí, že se cerebrály reduplikují cerebrálami, což je časté v klasickém sanskrtu u několika kořenů jako je *ḍī-* pf. *ḍīḍye*, ao. *aḍīḍayat*, ovšem na cerebrálu nezačíná ani jeden védský kořen a ani v klasic-

kém sanskrtu se nevyskytuje iniciální kořenové *ṣ*. Protože iniciální *jh* neexistuje, nelze hovořit o jeho zvláštním vzoru reduplikace.

Rozlišíme tedy snadno v pravidlech pro reduplikaci osamocené konsonantu dvě skupiny: sykavky a sonanty se reduplikují samy sebou bez změny kvality, okluzívy mohou podléhat kvalitativní změně. Jediná možná realizace okluzívy v reduplikační slabice musí být z následujících fonémů: *c, j, t, d, p, b*. Je zřejmé, že okluzíva aspirovaná je vnímána jako příznakovější oproti nepříznakově neaspirované, proto se aspirace nezdvouje. Jedná se tu o synchronní aplikaci Grassmannova zákona, vlastně o pravidlo o pouze jediné možné aspirátě v kmeni.

2.2 Reduplikace dvoumístného trsu

I. V případě, že iniciála kořene je typu ST, je výsledný reduplikační konsonant trsu je pouhé T.

sthā- : ps. *tīṣṭhati*, ao. nedoložena, pf. *tasthau*, int. *tāsthā-*, *teṣṭhīya-*, des. *tiṣṭhāsati*
skand- : ps. nedoložena, ao. *acaskandat*, pf. *caskānda*, int. *kāniṣkan*, *caniṣkadat*
 RV., des. *ciskantsa-*

II. V případě struktury iniciály SR se reduplikuje pouze S.

sru- : ps. nedoložena, ao. *ásusrot*, pf. *susrāva*, int. *sostu-*, des. *susrūṣa-*
syad- : ps. nedoložena, ao. *ásiṣyadat*, pf. *siṣyanda*, *sasyande*, int. *sāniṣyadat*,
 des. *siṣyandiṣa-*, *siṣynatsa-*
svap- : ps. nedoložena, ao. *siṣvapas*, *asūṣapat*, pf. *suṣvāpa*, int. *sāsvap-*, *soṣup-*,
 des. *suṣupsa-*

III. V případě struktury iniciály TS je reduplikováno jenom T dle obecných pravidel.

kṣip- : ps. nedoložena, ao. *cikṣipāt*, pf. *cikṣepa*, int. *cekṣip*, des. *cikṣipsa-*

IV. V případě struktury iniciály TR se reduplikuje jenom T dle obecných pravidel.

kram- : ps. nedoložena, ao. *acikramāt*, pf. *cákramanta* RV., int. *caṅkram*, des. *cikramiṣati*

grabh- : ps. nedoložena, ao. *ajigrabhat*, pf. *jaḡrbhus*, *ajabrabham*, int. *jāgrah-*,
jarīḡrḡhya-, des. *jighrḡṣati*

Struktura dvou sonant (RR/NR) se reduplikuje první sonantou.

mruc- : ps., ao. nedoloženy, pf. *mumloca*, int. *malimlucāmahe*, des. nedoložena

vraj- : ps., ao. nedoloženy, pf. *vavrāja*, int. *vāvraj-*, des. *vivrajiṣa-*

2.2.3 Reduplikace třímístného trsu:

I. typu STR

styā- : ps., ao. nedoloženy, pf. *tastyau*, int., des. nedoloženy

II. typu TSR

kṣnu- : ps., ao. nedoloženy, pf. *cukṣnāva*, int., des. nedoloženy

2.3 V staroindičtině se reduplikuje vždy nejtypičtější konsonant z případného trsu.

Je zřejmé, že v konsonantických trsech je jako bezpříznakový konsonant vnímáno jak ve skupinách TR, tak ve skupinách ST, též TS, dokonce i STR, TSR jedině T, tj. okluzíva.

Ve skupinách neobsahujících žádnou okluzívu, ale obsahujících sonantu a sykavku je jako bezpříznakový konsonant vnímána sykavka (S).

Z konsonantů v iniciále se sonanta reduplikuje jen tehdy, nebrání-li tomu sykavka. Je-li sykavka přítomna, reduplikuje se ona, nebrání-li tomu okluzíva. Je-li v trsu obsažena i okluzíva, reduplikuje se ta, ostatní konsonanty se nereduplikují. Ve skupině dvou sonant se reduplikuje první, tedy ztrácí pozičně svou sonantní příznakovost.

Sykavky a sonanty (včetně nazál), jsou tedy v bezokluzívním postavení v trsu i samostatně jakýmsi konsonanty z nouze. Vlastnosti, které je vedou k tomu, chovat se stejně jako okluzívy, ztrácejí v okamžiku, kdy je trs tvořen právě okluzívou. Sonanty pak i v trsu se sykavkou ztrácejí schopnosti nepříznakové konsonantnosti.

Tento přechod můžeme vyjádřit: R/N→S→T.

Foneticky tento rys můžeme označit jako **přechod k méně kontinuálnímu konsonantu** od kontinuálnějšího, neboť v sonantách, nazálech i sykavkách rys kontinuálnosti obsažen je, zatímco okluzívy jsou typicky nekontinuální.

3 Tento příznakový vztah se projevila později i diachronně, neboť srovnáme-li konsonantické trsy staroindičtiny a některého ze středoindických jazyků, zde pálijštiny, jazyka spisů jižního směru buddhismu (hínajány), vidíme, že toto pravidlo se projevilo v asimilaci konsonantických trsů, přičemž i pro pálijštinu je spíše významnější konkrétní realizace trsu, než jakékoliv slabičné dělení.

3.1 Systém pálijštiny je blízký staroindickému i novoindickému a vypadá takto:

<i>veláry</i>	k	kh	g	gh				h
<i>palatály</i>	c	ch	j	jh	ñ	y		
<i>cerebrály</i>	ʈ	ʈh	ɖ/ɟ	ɖh/ɟh	ɳ	r		
<i>dentály</i>	t	th	d	dh	n	l	s	
<i>labiály</i>	p	ph	b	bh	m	v		

Pozn.: Patrné je omezení frikativních sykavek, plná fonologizace cerebrál, omezení vztahu mezi gh a h podobného staroindickému jak zvýšením frekvence jh, tak i častým vznikem h z jiných aspirát, fonologizace dvou dalších nosovek.

3.2 Asimilace konsonantických trsů proběhla v pálijštině jak v iniciálních trsech, tak v trsech uvnitř slova (finální trsy podlehly asimilaci už ve staroindičtině), v pálijštině pak i prosté konsonanty nemohou být na konci slova s výjimkou **m**, tedy nazalizovanosti finálního vokálu).

Pozn.: Asimilace konsonantických trsů je typickým jevem středoindických jazyků, která probíhá ve všech pozicích. V jistých případech pak, aby byla uchována morfologická jasnost (sti. antara :

pa. antara), výjimečně neprobíhá, či jsou původní trsy rozděleny vkladným vokálem (sti. śmaśāna- : pa. susāna-), či dochází k metatezím (sti. grīṣma- : pa. gimha-). Ovšem tyto případy nejsou než příznačnými výjimkami ze standardního procesu, často vedle sebe stojí tentýž tvar asimilovaný a neasimilovaný (sti. smarate : pa. sarati,umarati).

Pravidla, dále uvedená mají obecnou, ne však bezvýjimečnou platnost.

3.2.1 Asimilace iniciálních konsonantických trsů proběhla dle těchto vzorců:

$T + R = T$ (sti. dvīpa- : pa. dīpa-)

$S + R = S$ (sti. śruta- : pa. suta-)

$T + S = Th$ (sti. kṣetra- : pa. khetta-)

$S + T = Th$ (sti. skandha- : pa. khanda-; sti. stanayati : pa. thaneti)

$S + T + R = Th$ (sti. strī : pa. thī)

$R_1 + R_2 = R_1$ (sti. vyaya- : pa. vaya-, sti. vrājati : pa. vajati)

3.2.2 Asimilace interních trsů proběhla dle vzorců:

$T_1 + T_2 = T_2T_2$ (sti. bhakta- : pa. bhatta-)

$T_1 + T_2 + R = T_2T_2$ (sti. utkramati : pa. ukkamati)

$T_1 + T_2 + S = (T_2)T_2h$ (sti. udksarati : pa. uggharati)

$T + R = TT$ (sti. mitra- : pa. mitta-)

$T + S = cch/SS$ (sti. apsaras- : pa. accharā; sti. utsiñcati : pa. ussiñcati)

$T + S + R = TTh/cc(h)$ (st. matsya- : pa. maccha-)

$R + T = TT$ (sti. bhartar- : pa. bhattar-)

$R_1 + T + R_2 = TT$ (sti. vartman- : pa. vaṭṭa-)

$R_1 + R_2 = R_2R_2$ (sti. karma- : pa. kamma-)

$N + R = NN$ (sti. kanyā : pa. kaññā)

$R + S = SS$ (sti. darśayati : pa. dasseti)

$R_1 + S + R_2 = SS$ (sti. pārśva- : pa. passa-)

$S + T = TT(h)$ (sti. aṣṭā : pa. aṭṭha)

$S + R = SS$ (sti. dṛśya- : pa. dassa-)

$S + T + R = TT(h)$ (sti. dṛṣṭvā : pa. diṭṭhā, sti. niṣkramati : pa. nikkamati)

3.3 Asimilace iniciálních trsů jsou ovšem analogické asimilaci interních trsů, rozdíl spočívá v tom, že morfonologický vzorec v nekrytém postavení (tj. i na začátku slova) nedovoluje v zásadě konsonantický trs a očekávané gemináty proto zjednodušuje na jednoduché konsonanty. Tento fakt potvrzuje i to, že v kompozitech zastihujeme geminátu tam, kde stejné slovo stojící osamoceně má jednoduchý konsonant (srov. Fahs 1989: 30). I ony zvláštní případy dvou sonant reagují dle očekávání, ta ze sonant, která má hodnotu „nesonantní“, z důvodu této funkční hodnoty asimiluje následující konsonant.

Interní trsy obsahující více než dva konsonanty se nejdříve zpodobňují v pravé a levé sekvenci, potom se výsledné dva konsonanty asimilují dle pravidel pro dvoukonsonantický trs.

Pokud jsme výše zdůrazňovali, že vnitroslovní sekvence -RR-/-NR- je paralelní struktura -TR- vidíme tento rys i zde, neboť druhá sonanta je asimilována

první, ačkoliv běžný vzorec pro asimilaci dvou okluzív či sonant umožňuje pouze asimilaci prvního konsonantu druhým (sti. $C_1C_2 > pa. C_2C_2$).

3.4 Princip příklonu k maximální konsonantnosti $R/N \rightarrow S \rightarrow T$ je zřejmý, občas pak po asimilovaném konsonantu zůstává vedlejší artikulace (palatalizace okluzívy) či „spirantisace“ ve styku okluzívy a sykavky, kdy vznikají aspiráty (neboť vyvážený středoindický systém založený na opozicích znělosti a aspirovanosti vznik opozice založené na spirantnosti typu f, θ, χ neumožňuje, na rozdíl od avestštiny, v níž je situace opačná).

Proto v některých trsech dochází k progresivní (sti. *sparša* : pa. *phassa*) a v jiných k regresivní asimilaci (sti. *ucyate* : pa. *vuccatī*), přičemž první je typická v případě kontaktu konsonantů stejného typu (tj. TT, RR).

4 Pro středoindický systém však uplatnění pravidla o asimilaci konsonantů dle -RTS|TSR- vzorce znamená jak logické dovedení tohoto morfonologického konceptu do důsledků, tak i jeho definitivní zánik jako pravidla, neboť po provedení všech středoindických konsonantických asimilací nezůstal již důvod toto pravidlo zachovávat.

Většina trsů zůstala tvořena homorganickými geminátami ve vnitřním postavení (typu -*tt-*, -*ss-*, -*mm-*) a monokonsonanticky na začátku slov. Další vývoj tedy pokračoval mimo $R/N \rightarrow S \rightarrow T$ pravidlo.

LITERATURA

- AMBRAZAS, V. & kol. 1997: Lithuanian Grammar, Vilnius: Baltos lankos (litevská verze 1997 – Dabartinę lietuvių kalbos gramatika (3. vydání), Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas
- BUBENIK, V. 1996: The Structure and Development of Middle Indo-Aryan Dialects, Delhi: Motilal Banarsidass
- BÖTHLINGK, O. 1887: Pāṇini's Grammatik, Leipzig: H. Haessel
- ELIZARENKOVA, T. Y. & TOPOROV, V. N. 1976: The Pāli Language, Moscow: Nauka
- ERHART, A. 1980: Struktura indoiránských jazyků, Brno: Universita J. E. Purkyně
- FAHS, A. 1989: Grammatik des Pali, Leipzig: VEB Verlag Enzyklopädie
- GEIGER, W. 1916: Pāli, Literatur und Sprache (Grundriss der Indo-arischen Philologie und Altertumskunde I.7), Strassburg: Karl J. Trübner
- GRASSMANN, H. 1873: Wörterbuch zum Rig-Veda, Leipzig: F. A. Brockhaus
- HJELMSLEV, L. 1971: Jazyk (z dánského originálu *Sproget* přel. M. Dokulil), Praha: Academia
- MACDONELL, A. A. 1910: Vedic Grammar (Grundriss der Indo-arischen Philologie und Altertumskunde I.4), Strassburg: Karl J. Trübner
- IVANOV & TOPOROV 1960 = ИВАНОВ, В. В. & ТОПОРОВ, В. Н. 1960: Санскрит, Москва: Издательство восточной литературы
- MACDONELL, A. A. 1916: A Vedic Grammar for Students, Oxford: Clarendon Press
- MASICA 1991: C. P.: The Indoaryan Languages, Cambridge: Cambridge Press
- PĀṆINI = BÖTHLINGK
- PISCHEL, R. 1900: Grammatik der Prakrit-Sprachen (Grundriss der Indo-arischen Philologie und Altertumskunde I.8), Strassburg: Karl J. Trübner

- RHYS DAVIDS, T. W. 1921: *The Pali Text Society's Pali-English Dictionary*: Chipstead: The Pali Text Society
- TRUBETZKOY, N. S. 1939: *Grundzüge der Phonologie*, *Travaux du Cercle linguistique de Prague* No. 7.
- VARMA, S. 1961: *Critical Studies in the Phonetic observations of Indian Grammarians*, Delhi: Munshi Ram Manohar Lal
- WHITNEY, W. D. 1879: *Indische Grammatik, umfassend die Klassische Sprache und die Älteren Dialecte*, Leipzig: Breitkopf und Härtel
- WHITNEY, W. D. 1885: *Die Wurzeln, Verbalformen und Primären Stämme der Sanskrit-Sprache*, Leipzig: Breitkopf und Härtel

MARKEDNESS OF CONSONANTS IN OLD INDO-ARYAN CLUSTERS AND THEIR REFLECTIONS IN MIDDLE INDO-ARYAN

Phonological structures of OIA consonantal clusters are based on the principle of Anlaut (word-initial) cluster on the maximal model sibilant–occlusive–semivowels (i.e. STR-/TSR-), in the case of internal clusters (Inlaut) on maximal symmetrical model (-RTS|TSR-). Some cases of Anlaut structure RR-/NR- and cases of Inlaut -RNR- type are mentioned.

The question is how phonological relations are constructed between consonantal phonemes in clusters, i.e. markedness relations in such clusters.

We used the paradigm of verbal reduplication as a scalpel for our search.

A simple consonant is reduplicated by itself, i.e. semivowels by semivowels, sibilants by sibilants, occlusive by occlusive.

ST sequences are reduplicated by T only, TS also by T. So combinations type TR are reflected by T only, SR sequences are reduplicated by S only, STR combination by T, TSR also by T.

The solution is that occlusives are unmarked consonants; sibilants and semivowels (with nasals) are consonants with some marked feature. This feature is continuity, but the role of semivowels and sibilants are of course different. Semivowels have a strong relation with vowels, except nasals without their vowel counterparts (*ṇ, *ṁ). So the least marked are occlusives, the most marked are semivowels and nasals.

Assimilation into Middle Indo-Aryan has come in schemes of consonantal markedness. Every single cluster is now realized only by the least marked consonant, i.e. by the way: R/N → S → T.

So every OIA cluster is now in MIA realized as homorganic because of an absolutisation of the R/N → S → T rule, i.e. like the geminate (tt) or semigeminate (tth). This (semi-)geminate is constructed by the least marked consonants only.

(Za pomoc s anglickým resumé děkuji A. D. Packerovi a M. Fišmeisterovi.)

Ondřej Šefčík
 Ústav jazykovědy FF MU
 A. Nováka 1
 660 88 Brno
 sefcik@phil.muni.cz